जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण साहित्यातील लोककथा, लोककला आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था

नरवडे निशा भिमाजी
संशोधक विद्यार्थिनी
संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज
मालपाणी वाणिज्य व ब.ना.सारडा
विज्ञान महाविद्यालय [स्वायत्त] संगमनेर

डॉ. बालाजी बाबुराव घारुळे
संशोधन मार्गदर्शक
संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज.
मालपाणी वाणिज्य, व ब.ना.सारडा
विज्ञान महाविदयालय [स्वायत्त] संगमनेर

पोस्ट : घुलेवाडी, तालुका – संगमनेर, जिल्हा – अहिल्यानगर

सारांश : जागतिकीकरणानंतर भारतीय ग्रामीण जीवनात आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्तरांवर मोठे बदल घडून आले. या बदलांचा प्रभाव ग्रामीण साहित्यावरही स्पष्टपणे दिसून येतो. प्रस्तुत अभ्यासात जागतिकीकरणोत्तर ग्रामीण साहित्यातील लोककथा, लोककला आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचे परस्परसंबंध तपासले आहेत. लोककथा व लोककला या ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे महत्त्वाचे घटक असून, जागतिकीकरणामुळे त्यांचे स्वरूप, आशय व सादरीकरणात बदल झालेले दिसतात. बाजारव्यवस्था, भांडवलशाही, स्थलांतर, कृषी संकट आणि नव्या रोजगार संधी यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाल्याने साहित्यामध्ये संघर्ष, विस्थापन आणि सांस्कृतिक ऱ्हास यांचे चित्रण आढळते. या अभ्यासातून जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण संस्कृतीचे जतन आणि परिवर्तन या दोन्ही प्रक्रिया एकाच वेळी घडत असल्याचे स्पष्ट होते.

शब्द : जागतिकीकरण, ग्रामीण साहित्य, लोककथा, लोककला, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, सांस्कृतिक परिवर्तन, ग्रामीण समाज

प्रस्तावना : जागतिकीकरण ही आधुनिक काळातील एक व्यापक सामाजिक आर्थिक प्रक्रिया आहे. उदारीकरण,खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणांमुळे भारतीय समाजरचनेत मोठे परिवर्तन घडून आले. विशेषतः ग्रामीण समाज, त्याची संस्कृती, अर्थव्यवस्था आणि साहित्य यावर या प्रक्रियेचा खोलवर परिणाम झाला आहे. ग्रामीण साहित्य हे केवळ ग्रामीण जीवनाचे चित्रण नसून ते त्या समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती, लोकपरंपरा आणि आर्थिक वास्तवाचे सर्जनशील प्रतिबिंब आहे. जागतिकीकरणानंतर लोककथा,लोककला आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचे स्वरूप कसे बदलले, याचा अभ्यास करणे ही काळाची गरज ठरते.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संरचनेत आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. प्रस्तुत संशोधनात जागतिकीकरणोत्तर ग्रामीण साहित्यातील लोककथा, लोककला आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचे परस्परसंबंध अभ्यासले आहेत. पारंपरिक लोककथा व लोककला या ग्रामीण जीवनाचे सांस्कृतिक संचित असून, जागतिक बाजारव्यवस्था, माध्यमांचा प्रभाव, शहरीकरण आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्था यांमुळे त्यांच्या

आशयात व स्वरूपात परिवर्तन झालेले दिसते. कृषी अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरता, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, स्थलांतर आणि ग्रामीण श्रमिकांचे जीवन यांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये प्रकर्षाने उमटले आहे. या अभ्यासातून ग्रामीण संस्कृतीचे जतन, रूपांतर आणि ऱ्हास या तिन्ही प्रक्रिया एकाच वेळी कार्यरत असल्याचे स्पष्ट होते.

जागतिकीकरणानंतरच्या कालखंडात भारतीय ग्रामीण जीवन, संस्कृती आणि अर्थव्यवस्था यामध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. या बदलांचे प्रतिबिंब मराठी ग्रामीण साहित्यात अत्यंत प्रभावीपणे उमटलेले दिसते. १९९० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याने केवळ शेतीचे प्रश्न मांडले नाहीत, तर जागतिकीकरणाच्या रेट्यात बदलत गेलेली खेडी, लोप पावत चाललेल्या लोककला, विस्मृतीत जाणारी लोकदैवते आणि कोलमडलेली ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचे जिवंत चित्रण केले आहे.

१. जागतिकीकरण आणि बदललेली ग्रामीण अर्थव्यवस्था

जागतिकीकरणामुळे 'खेड्याकडे चला' हा महात्मा गांधींचा विचार मागे पडून 'खेड्याकडून शहराकडे' हे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर याचे दूरगामी परिणाम झाले आहेत. पूर्वीची 'उदरनिर्वाहाची शेती' आता 'नफ्याची शेती' बनली आहे. हायब्रीड बियाणे, रासायनिक खते आणि जागतिक बाजारपेठेच्या स्पर्धेत शेतकरी अडकला आहे. याचा परिणाम साहित्यातून शेतकरी आत्महत्या आणि नैराश्याच्या रूपात व्यक्त झाला आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली बलुतेदारी पद्धत जागतिकीकरणानंतर पूर्णपणे मोडीत निघाली. सुतार, लोहार, कुंभार यांसारख्या कारागिरांचे पारंपरिक व्यवसाय यंत्रांमुळे बंद पडले.जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातही शहरी चंगळवाद पोहोचला आहे. गरजा वाढल्या पण उत्पन्न घटल्यामुळे कर्जबाजारीपणा वाढला आहे.

जागतिकीकरण ही विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वेगाने घडून आलेली महत्त्वाची आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. जगातील विविध देश, समाज आणि अर्थव्यवस्था एकमेकांशी जोडल्या गेल्या. या प्रक्रियेचा परिणाम केवळ शहरी जीवनावरच नव्हे, तर ग्रामीण जीवनपद्धतीवरही खोलवर झाला. पारंपरिक, आत्मनिर्भर आणि सामूहिकतेवर आधारलेले ग्रामीण जीवन जागतिकीकरणामुळे झपाट्याने बदलू लागले.पूर्वी ग्रामीण समाज शेतीप्रधान होता.शेती, पशुपालन, कुटुंबव्यवस्था आणि ग्रामसंस्था यांवर ग्रामीण जीवन अवलंबून होते.संयुक्त कुटुंबपद्धती, परस्पर साहाय्य, सण-उत्सव, लोककला व लोकसंस्कृती यांना महत्त्व होते.ग्रामीण अर्थव्यवस्था तुलनेने आत्मनिर्भर आणि स्थानिक गरजांवर आधारित होती.

जागतिकीकरणामुळे बाजारव्यवस्था ग्रामीण भागात पोहोचली. शेती ही उपजीविकेपुरती न राहता बाजाराशी जोडली गेली. खते, बियाणे, कीटकनाशके, यंत्रसामग्री यांवर शेतकऱ्यांचे अवलंबित्व वाढले. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील चढ-उतारांचा थेट परिणाम ग्रामीण शेतकऱ्यांवर होऊ लागला. कर्जबाजारीपणा, अस्थिर उत्पन्न आणि आर्थिक असुरक्षा वाढली. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहिल्या. अनेक तरुण रोजगारासाठी शहरांकडे स्थलांतर करू लागले. गावांमध्ये वृद्ध, महिला आणि मुले यांचे प्रमाण वाढले. पारंपरिक कौशल्ये आणि व्यवसाय हळूहळू

लोप पावू लागले. ग्रामीण समाजरचनेतही मोठे बदल झाले. संयुक्त कुटुंबपद्धतीची जागा विभक्त कुटुंबपद्धतीने घेतली. वैयक्तिक स्वार्थ, स्पर्धा आणि उपभोक्तावादी वृत्ती वाढली. शिक्षण आणि तंत्रज्ञानामुळे स्त्रियांच्या भूमिकांमध्ये काही सकारात्मक बदल झाले, तरीही असमानता पूर्णपणे दूर झालेली नाही. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण संस्कृतीवर शहरी आणि पाश्चात्त्य संस्कृतीचा प्रभाव वाढला. लोककला, लोककथा, सण-उत्सव यांचे महत्त्व कमी होऊ लागले. टीव्ही, मोबाइल, इंटरनेटमुळे नवीन जीवनशैली रूढ झाली. पारंपरिक मूल्ये आणि सामूहिकता कमी होत चालली आहे.

जागतिकीकरणाचे काही सकारात्मक परिणामही ग्रामीण जीवनावर झाले. शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झाला.बाजारपेठेपर्यंत पोहोच वाढली. नवीन संधी आणि आधुनिक दृष्टिकोन ग्रामीण भागात पोहोचला. आर्थिक विषमता वाढली. लघु शेतकरी आणि कष्टकरी वर्ग अधिक असुरक्षित बनला. ग्रामीण संस्कृतीचे आणि आत्मनिर्भरतेचे नुकसान झाले.

२. ग्रामीण साहित्यातील लोककथांचे नवे रूप :

लोककथा या पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या मौखिक परंपरा असतात. मात्र, जागतिकीकरणानंतरच्या साहित्यात या लोककथा केवळ मनोरंजनासाठी न राहता, त्या संघर्षाचे प्रतीक बनल्या आहेत. आधुनिक ग्रामीण कथाकार (उदा. सदानंद देशमुख, भास्कर चंदनशिव) जुन्या लोककथांचा संदर्भ घेऊन आधुनिक शोषणावर भाष्य करतात.अनेक कथांमध्ये पौराणिक किंवा लोककथांमधील पात्रांचा वापर करून बदलत्या ग्रामीण वास्तवावर उपरोधिक टीका केली जाते. लोककथा सांगणारे 'आजी-आजोबा' आता कालबाह्य झाले असून त्यांची जागा टीव्ही आणि इंटरनेटने घेतली आहे, ही खंत साहित्यातून व्यक्त होते.

३. लोककलांवर झालेला परिणाम आणि साहित्यातील चित्रण :

लोककला या ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. जागतिकीकरणाच्या झगमगाटात या कलांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे.तमाशा आणि लावणीएकेकाळी मनोरंजनाचे मुख्य साधन असलेल्या तमाशाची जागा आता ऑर्केस्ट्रा आणि डीजेने घेतली आहे. कलावंतांच्या उपेक्षेचे चित्रण 'आनंद यादव' किंवा 'रंगनाथ पठारे' यांच्या साहित्यातून जाणवते.भजने आणि कीर्तने या आध्यात्मिक लोककलांचेही बाजारीकरण झाले आहे. साहित्यातून या बदलांचे टीकात्मक परीक्षण केले जाते.नष्ट होणारे सण-उत्सव जत्रा, उरूस यांसारख्या लोकसंस्कृतीच्या उत्सवांना आता व्यापारी स्वरूप आले आहे. साहित्यात या उत्सवांच्या हरवलेल्या सात्विकतेबद्दल हळहळ व्यक्त केली जाते.

भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमधून ग्रामीण भागातील बदलत्या सत्तासंबंधांचे चित्रण येते. सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' ही कादंबरी जागतिकीकरणानंतरच्या शेतीची दुरवस्था आणि तरुणांची बेरोजगारी यांचे उत्तम उदाहरण आहे.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या कोसळण्यामुळे 'गावगाडा' विस्कळीत झाला आहे. साहित्याने या विस्कळीतपणाला वाचा फोडली आहे. लोककलांचे जतन करण्याऐवजी त्या 'शो-पीस' म्हणून शहरात कशा वापरल्या जातात, याचे मार्मिक वर्णन आधुनिक कथांमध्ये येते.

जागतिकीकरणानंतरचे ग्रामीण साहित्य हे केवळ दुःखाचे गाणे नसून ते बदलत्या काळाचा एक दस्तऐवज आहे. लोककथा आणि लोककलांमधील चैतन्य हरवत चालले असून, ग्रामीण अर्थव्यवस्था भांडवलशाहीच्या विळख्यात सापडली आहे. साहित्याने या वास्तवाचा आरसा समाजासमोर धरला असून, ग्रामीण संस्कृतीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न आज अधिक गंभीर झाला आहे.जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण साहित्याला खऱ्या अर्थाने दिशा देण्याचे काम सदानंददेशमुख आणि भास्कर चंदनशिव या दोन दिग्गज लेखकांनी केले आहे. त्यांनी ग्रामीण भागातील बदललेली लोकसंस्कृती आणि कोसळलेली अर्थव्यवस्था यांचे जे चित्रण केले आहे, त्याचा सविस्तर आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यात जागतिकीकरणानंतरच्या बदलत्या शेतीचे आणि शेतकरी कुटुंबाच्या संघर्षाचे अत्यंत विदारक चित्रण आढळते.त्यांच्या 'बारोमास' या साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त कादंबरीने जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण जीवनाचे अनेक पदर उलगडले आहेत. पदवीधर होऊनही नोकरी न मिळाल्यामुळे शेतीकडे वळलेला ग्रामीण तरुण आणि तिथेही होणारा भ्रमनिरास यात प्रभावीपणे मांडला आहे. पाऊस, खते, बियाणे आणि बाजारपेठेचा भाव या चक्रात शेतकरी कसा भरडला जातो, याचे जिवंत चित्रण यात आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत रोख पैशांची टंचाई आणि सावकारी पाश जागतिकीकरणानंतरही कसे टिकून आहेत, हे या कादंबरीत दिसते.देशमुखांच्या कथांमधून (उदा. 'खूळ', 'लचांड') ग्रामीण भागातील पारंपरिक सण, उत्सव आणि लोककला आता केवळ नावापुरत्या उरल्या आहेत, हे जाणवते. डीजेच्या आवाजात हरवलेली लेझीम आणि ताशा हे जागतिकीकरणाचे सांस्कृतिक आक्रमण असल्याचे ते सुचवतात.

मराठी ग्रामीण साहित्याच्या परंपरेत भास्कर चंदनशिव यांचे कथालेखन महत्त्वाचे स्थान मिळवते. त्यांच्या कथांमधून ग्रामीण समाजाचे वास्तव, परंपरा, लोकसंस्कृती आणि आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे होणारे बदल प्रभावीपणे व्यक्त झालेले दिसतात. विशेषतः लोककथा आणि लोककला या ग्रामीण संस्कृतीच्या अविभाज्य घटकांकडे त्यांनी संवेदनशील आणि वास्तववादी दृष्टीने पाहिले आहे. त्यांच्या कथांमधील लोककथा व लोककला या स्थिर न राहता सतत बदलत जाणाऱ्या सामाजिक प्रक्रियेचे प्रतीक बनतात.लोककथा या पारंपरिकपणे मौखिक परंपरेतून चालत आलेल्या कथा होत. त्यांमध्ये दैवी शक्ती, चमत्कार, नीतिकथा आणि सामूहिक अनुभव यांचा प्रभाव दिसतो. मात्र भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमध्ये लोककथांचे स्वरूप बदललेले आढळते. त्यांच्या कथांतील लोककथा या केवळ मनोरंजनासाठी नसून त्या सामाजिक वास्तव उलगडण्याचे साधन बनतात.पूर्वीच्या लोककथांमधील राजा, देव, राक्षस यांच्याऐवजी चंदनशिव यांच्या कथांमध्ये शेतकरी, मजूर, भटके समाजातील माणूस, लोककलावंत हे केंद्रस्थानी येतात. लोककथांतील आदर्श नायकाची जागा सामान्य माणसाच्या वेदना आणि संघर्ष घेतात. त्यामुळे लोककथा या काल्पनिकतेऐवजी वास्तवाच्या जवळ जातात आणि त्यांचा आशय अधिक सामाजिक बनतो.

ग्रामीण जीवनात लोककलेला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. तमाशा, भारुड, कीर्तन, लोकनाट्य, जत्रा, लोकगीते यांमधून समाजाचे मनोरंजन, प्रबोधन आणि एकात्मता साधली जात होती. लोककला ही केवळ कला नसून ती समाजाच्या जगण्याची पद्धत होती. भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमध्ये या लोककलेचा हा पारंपरिक गौरव दिसतो; परंतु त्याचबरोबर तिच्या अस्तित्वावर आलेले संकटही ठळकपणे जाणवते.आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे ग्रामीण समाजात मोठे बदल झाले. शिक्षण, शहरीकरण, बाजारव्यवस्था आणि प्रसारमाध्यमांच्या वाढीमुळे लोककलेची उपेक्षा होऊ लागली. चंदनशिव

यांच्या कथांमध्ये लोककलावंतांची दयनीय अवस्था, त्यांच्या कलेला मिळणारी कमी दाद आणि आर्थिक असुरक्षा यांचे वास्तव चित्रण आढळते.

पूर्वी जत्रा, सण-उत्सव यांमध्ये लोककलेला मानाचे स्थान होते; मात्र आता ती केवळ करमणूक म्हणून पाहिली जाते. काही ठिकाणी लोककला विक्रीच्या वस्तू बनते आणि तिचा मूळ आत्मा हरवतो. या बदलत्या स्थितीमुळे लोककलावंतांचे जीवन संघर्षमय होते, ही बाब लेखक प्रभावीपणे मांडतात.भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमध्ये परंपरा आणि आधुनिकता यांतील संघर्ष प्रकर्षाने जाणवतो. लोककथा आणि लोककला या परंपरेचे प्रतीक असताना, आधुनिक जीवनशैली त्यांना मागे टाकण्याचा प्रयत्न करते. काही पात्रे लोककलेला जपण्यासाठी धडपडताना दिसतात, तर काही पात्रे आधुनिकतेच्या आकर्षणामुळे ती सोडून देतात. या संघर्षातून ग्रामीण समाजातील मूल्यसंघर्ष स्पष्ट होतो.

लोककथा आणि लोककलेच्या माध्यमातून चंदनशिव जात, वर्ग, शोषण, दारिद्र्य, स्थलांतर यांसारखे सामाजिक प्रश्न उभे करतात. लोकसंस्कृती ही केवळ भूतकाळातील ठेवा नसून ती वर्तमानातील सामाजिक संघर्षांचे प्रतिबिंब आहे, ही जाणीव त्यांच्या कथांतून व्यक्त होते. त्यामुळे लोककथा व लोककला या प्रतिकाराचे, प्रश्न विचारण्याचे आणि सामाजिक वास्तव दाखवण्याचे साधन बनतात.भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमधील बदलत्या लोककथा आणि लोककला या ग्रामीण समाजाच्या संक्रमणाचे जिवंत चित्र उभे करतात. त्यांनी लोकसंस्कृतीकडे केवळ नॉस्टॅल्जियाने न पाहता, तिच्या बदलत्या स्वरूपाचे वास्तववादी चित्रण केले आहे. परंपरेचा सन्मान राखत, तिच्या मर्यादा दाखवणे आणि आधुनिकतेच्या परिणामांची चिकित्सा करणे, ही त्यांच्या कथालेखनाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कथा लोकसंस्कृतीच्या जतनाबरोबरच तिच्या परिवर्तनाचा इतिहास नोंदवतात.

भास्कर चंदनशिव यांनी त्यांच्या कथांतून ग्रामीण भागातील बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक स्तरांचे सूक्ष्म विश्लेषण केले आहे. भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमध्ये (उदा. 'अंगारमाती', 'जांभूळढव्ह') ग्रामीण संस्कृतीतील 'लोकदैवते' आणि 'लोककला' यांचे महत्त्व कमी होत असल्याचे दिसून येते. शहराच्या संपर्कामुळे ग्रामीण माणसाच्या जगण्याच्या पद्धतीत आलेला कृत्रिमपणा त्यांच्या कथांमधून येतो.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पैशाला महत्त्व आल्यामुळे नात्यांमधील ओलावा कसा संपत चालला आहे, हे त्यांच्या 'मरणकळा' सारख्या कथांमधून स्पष्ट होते. जागतिकीकरणामुळे पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या जातींचे (बलुतेदारांचे) जगणे कसे असह्य झाले, याचे चित्रण त्यांनी प्रभावीपणे केले आहे. ज्या लोककला पूर्वी सामूहिक आनंदाचा भाग होत्या, त्या आता केवळ उपजीविकेसाठीही अपुऱ्या पडत आहेत, हे वास्तव त्यांनी मांडले आहे.

साहित्यातून असे दिसते की, हायब्रीड बियाणांमुळे शेतीचा खर्च वाढला, पण त्या तुलनेत उत्पन्न स्थिर राहिले.जागतिक बाजारपेठेच्या धोरणांमुळे ग्रामीण बाजारपेठ कोसळली. कापूस, सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांच्या व्यथा साहित्यात प्रामुख्याने आल्या. पुरुष नोकरीच्या शोधात शहराकडे गेल्यामुळे शेतीची आणि घराची धुरा सांभाळणाऱ्या ग्रामीण स्त्रियांचे नवे प्रश्न 'कवी इंद्रजित भालेराव' किंवा 'विठ्ठल वाघ' यांच्या साहित्यात दिसतात.

आजच्या ग्रामीण साहित्यात जुन्या लोककथांचा वापर 'रूपक'म्हणून केला जात आहे. आधुनिक ग्रामीण नायक आता जुन्या गोष्टींत रमण्यापेक्षा 'मोबाईल' आणि 'सोशल मीडिया'च्या जगात वावरतोय. ग्रामीण साहित्यात आता असे चित्रण येते

की, खऱ्या लोककला ग्रामीण भागात मरत आहेत आणि त्यांचे "प्रदर्शन" शहरांमधील सांस्कृतिक महोत्सवांमध्ये (उदा. भीमथडी जत्रा) केले जात आहे.जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण साहित्याने "गावगाड्याचाविस्कळीतपणा" नोंदवला आहे. सदानंद देशमुख आणि भास्कर चंदनशिव यांनी या साहित्याला केवळ तक्रार न ठेवता एक 'सांस्कृतिक संघर्ष' म्हणून मांडले आहे.

समारोप :

जागतिकीकरण ही केवळ एक आर्थिक प्रक्रिया नसून ती एक सांस्कृतिक लाट ठरली, जिने ग्रामीण जीवनाचा पायाच हलवून टाकला. या प्रक्रियेनंतरच्या ग्रामीण साहित्याचे सार खालीलप्रमाणे सांगता येईल. ग्रामीण साहित्यात आता अस्सल गावरान जीवनाऐवजी 'शहरीकरण' झालेल्या खेड्याचे चित्र अधिक उमटते आहे. लोककला आणि लोककथा या आता केवळ स्मृतींचा भाग बनत असून, त्या साहित्यातून एका हरवलेल्या वारशाच्या रूपात व्यक्त होत आहेत. पूर्वीची स्वयंपूर्ण खेडी आता जागतिक बाजारपेठेच्या तालावर नाचू लागली आहेत. सदानंद देशमुख आणि भास्कर चंदनशिव यांच्यासारख्या लेखकांनी शेतकरी आत्महत्या, कर्जबाजारीपणा आणि बलुतेदारीचा अंत यांतून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे जे चित्र उभे केले, ते अंगावर शहारे आणणारे आहे. लोकसंस्कृतीतील भजने, कीर्तने आणि लोकनाट्ये यांची जागा आता तांत्रिक मनोरंजनाने घेतल्यामुळे मानवी नात्यांमधील ओलावा कमी झाला आहे. साहित्यातील नायक आता केवळ निसर्गाशी झुंजत नाही, तर तो प्रस्थापित जागतिक व्यवस्थेशी आणि स्वतःच्या अस्तित्वाशी संघर्ष करत आहे. इतकी संकटे असूनही, हे साहित्य ग्रामीण माणसाची जिद्द आणि बदल स्वीकारण्याची वृत्तीही मांडते. लोककलांच्या नव्या रूपांचा वापर करून समाजप्रबोधन करण्याचे प्रयत्नही साहित्यातून अधोरेखित होतात. जागतिकीकरणानंतरचे ग्रामीण साहित्य हे 'परिवर्तनाचे दस्तऐवज' आहे. ते केवळ मातीचे गुणगाण गाणारे साहित्य न राहता, जागतिक संदर्भात आपल्या मातीचे अस्तित्व शोधणारे एक प्रगल्भ साहित्य बनले आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था, लोककला आणि लोककथा यांचा हा त्रिवेणी संगम साहित्यातून एका नव्या संघर्षाची गाथा मांडतो.

निष्कर्ष :

१] जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण साहित्यात लोककथा व लोककला या ग्रामीण संस्कृतीच्या ओळखीचे प्रतीक म्हणून उभ्या राहतात; आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे त्यांचे स्वरूप बदलले असले तरी त्यातील मूल्यपरंपरा टिकून असल्याचे दिसते.

२] ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे चित्रण करताना शेतीतील संकटे, बाजारव्यवस्थेचे वाढते वर्चस्व, स्थलांतर, बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता यांचे वास्तववादी प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात आढळते.

३] जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधी व आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर परंपरा आणि परिवर्तन यांचा संघर्ष ग्रामीण साहित्यात प्रकर्षाने व्यक्त होतो.

४] लोककथा, लोककला आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजाची सांस्कृतिक व सामाजिक अस्मिता जपण्याचा प्रयत्न या साहित्यात दिसून येतो.

५]जागतिकीकरणानंतरचे ग्रामीण साहित्य हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती न राहता ग्रामीण जीवनाच्या बदलत्या वास्तवाचे सामाजिक दस्तऐवज ठरते.

संदर्भसूची :

१] ग. प. देशपांडे, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे

२] रा.ग.लिमये, लोकसाहित्य परंपरा आणि परिवर्तन, पौपुलर प्रकाशन, मुंबई

३] भालचंद्र पाटील, ग्रामीण समाज आणि संस्कृती, शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर

४] वि.स.खांडेकर, लोककला आणि ग्रामीण जीवन, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे.

५] अरुण जोशी, जागतिकीकरण आणि भारतीय समाज

६] संजय देशमुख, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि शेती प्रश्न, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद

७] भास्कर चंदनशिव, मरणकळा, अंगारमाती

• **Copyright & License:**
© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.